

УДК 930.1: 303.446.4

Юлія Куценко

НЕВІДОМЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРО МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

У фондах вітчизняних бібліотек зберігається велика кількість документів та наукових досліджень, що є надзвичайно актуальними зважаючи на кропітку роботу українських істориків з об'єктивної реконструкції не тільки української історії, але й українського історіографічного процесу. Опрацювання масиву архівної спадщини повинно сприяти також й протіканню державотворчих процесів, впливаючи на формування національної ідеї.

Ім'я, науковий та публіцистичний доробок Михайла Петровича Драгоманова (1841–1895) вже за життя стали відомими як на теренах колишньої Російської імперії, так і в Західній Європі. Проголошене ним гасло: „Я маю за краще творити історію”, підтримувало сталий інтерес до цієї непересічної особистості, його наукових досліджень і суспільної діяльності [1, с. 57]. Драгоманознавство вже більше століття є оформленим напрямком в українській історіографії. Бібліографія „драгоманознавчих” студій налічує сотні позицій, що на перший погляд справляє враження всеохоплюючого вивчення спадщини вченого.

Проте, це враження є дещо поверховим. Одним з недостатньо досліджених аспектів наукової творчості Михайла Драгоманова є його антикознавчі студії. Таке оминання істориками антикознавчих студій Михайла Петровича є тим більше незрозумілим, що дослідженням античної історії він займався в період з 1863 р. (рік закінчення Київського університету і початку роботи над дисертацією «Імператор Тиберій») до 1875 р. (рік його звільнення з університету). За цей час ним було опубліковано сім робіт: «Император Тиберий» (1864 р.), «О состоянии женщины в первый век римской империи» (1864 р.), «Государственные реформы Диоклетиана и Константина Великого» (1865 р.) [2], «Очерк историографии Древней Греции» (1868) [3], магістерська дисертація «Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит» (1869 р.) [2], «Палатинский холм в Риме по раскопкам (1847–1872)» (1874 р.) [4], «Положение и задачи науки древней истории» (1874 р.) [5].

Сьогодні в українській історіографії їй присвячено три спеціальні розвідки та невеликі огляди в межах більш широких досліджень з історіографії античної історії [6]. На жаль, і спеціальні, і загальні студії обмежуються усталеним колом використовуваних джерел, що робить зроблені в них висновки досить умовними. Спільними недоліками всіх цих робіт є незнання (або неувага) більшості його антикознавчих студій, й, напевно, як результат – відсутність серйозного їх аналізу. Основна увага дослідників приділяється саме магістерській дисертації, яка вважається його найбільш цінною антикознавчою роботою. Серед інших студій іноді

розглядається дисертація на право читання лекцій «Император Тиберий», як основа для більш пізньої та зрілої магістерської дисертації [7, с. 215].

На фоні драгоманознавчих робіт так чи інакше присвячених антикознавчим дослідженням Михайла Петровича Драгоманова непомітною стала розвідка Федора Павловича Слюсаренка (1886–1958) „Студії М. Драгоманова з історії Риму”. Федір Слюсаренко не входить до когорти широко відомих українських істориків. Практично все життя він провів за межами України, хоча й народився в Черкасах. Відомості про нього є дуже уривчастими. Закінчив історико-філологічний факультет Петербургського університету, деякий час працював в Петрозаводську та Петербурзі. У 1918 – 1919 рр. перебував в Києві, був співробітником Міністерства закордонних справ за часів Гетьманату. У 1919 р. Федір Павлович емігрує у Відень, з 1921 р. – в Прагу.

Ф. Слюсаренко займався активною викладацькою діяльністю в Українському Вільному Університеті, Українському Високому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова, Українській гімназії в Модржанах, Українській студії пластичного мистецтва. Учений був членом Українського історико-філологічного товариства в Празі, на засіданнях якого протягом 1923–1938 рр. прочитав 20 доповідей з історії та історіографії України та античної історії.

У споминах відомого українського історика церкви та колеги по Українському Вільному Університету Олександра Лотоцького Федір Павлович постає дуже акуратною та старанною людиною як в науковому, так і в громадському житті, що проявив свій нахил до наукових досліджень ще в роки навчання в гімназії [8, с. 69]. Не дивлячись на те, що історик постійно друкувався у виданнях Українського Вільного Університету та Українського історико-філологічного товариства в Празі, його роботи не є широко відомими в сучасній українській історіографії. Не є винятком і пропонована розвідка.

Стаття Ф. П. Слюсаренка зберігається в фондах Львівської національної бібліотеки ім. В. Стефаника й поки що є найбільш ранньою та єдиною на сьогодні роботою, яка присвячена з'ясуванню розуміння М. Драгомановим сутності античної історії. Вона являє собою машинопис на листках тонкого паперу жовтого кольору приблизно формату А5. Наприкінці тексту зроблено примітку, що це реферат, підготовлений для Драгоманівського свята інституту 19.XII. 1925 р. (якого саме інституту не зазначено). Дану роботу не було опубліковано і, як результат, не введено в науковий обіг. Саме цим, напевно, пояснюється те, що в спеціальних дослідженнях з антикознавчої проблематики, та й в загальних роботах, присвячених М. Драгоманову, ця доповідь не використовувалася зовсім.

Безсумнівно, ця розвідка стане в нагоді наступним дослідникам творчості Михайла Петровича Драгоманова, тому в ній збережено стиль автора та орфографію тих часів.

**Хведір Слюсаренко, доц.
СТУДІЇ М. ДРАГОМАНОВА
З ІСТОРІЇ РИМУ**

Коли ми пригадаємо собі з часів нашої науки в середній, чи вищій навіть школі, який був погляд наших учителів на добу римської імперії, то в уяві майже кожного з нас відродяться симпатії їх до староримської республіканської доби й антипатії до доби римських цісарів, починаючи навіть із блискучого цісарювання Августа. За звичайно вживаним поглядом найважливішою добою римської історії вважалась III – II ст. до Хр., коли республіка досягла найвищого розвитку; що ж до початкових століть VII – III, то це доба зросту сили та могутності Риму, а з доби Гракхів починаючи – повільний занепад Риму, який із найбільшою силою виявився в цісарську добу, аж поки знесилений і зіпсований Рим не зробився легкою здобиччю варварів. Уже самий числовий розрахунок, за яким з більш ніж тисячолітньої історії Риму таке значне число століть вдавалося на зріст та занепад, міг би вказати нам на хибність таких поглядів.

Драгоманів у своїх працях з поля римської історії зробив спробу знайти позитивні риси в цісарській добі римської історії й таким чином уникнути вказаної недоладності.

Року 1864 він надрукував працю: „Император Тиберій” (Кієвск. Университ. Извѣстія, 1864, I, ст. 1-55, II, ст. 1-58), що була дисертацією його для *venia legendi*; того самого року статті: „О состояніи женщины вѣ I-мѣ вѣкѣ римской имперіи” (Кієв. Унив. Изв., 1864, V, ст. 1-33), й на початку 1865 статтю: „О государственныхѣ реформахѣ Діоклеціана и Константина Великаго” (Кієвск. Унив. Изв. 1865, II, 1-21). Ці останні статті були пробними лекціями М.П. Драгоманова. Року 1869 він видав свою магістерську дисертацію: „Вопросѣ обѣ историческомѣ значеніи римской имперіи и Тацитѣ” (К. У. Изв. 1869, II, ст. 1-64; III, 1-50; IV, 1-37; V, 1-59; VI, 1-34; VII, 1-24; VIII, 1-21; IX, 1-50; X, 1-41; XI, 1-31; видана також окремим томом, коло 415 ст.).

Перша праця: „Император Тиберій” дала Драгоманову звання приват-доцента в Київському університеті св. Володимира, де він, від січня 1865 р. починаючи, виконував усі обов'язки штатного доцента, викладав обов'язкові курси з історії Сходу, Греції та Риму і провадив практичні вправи аж до свого від'їзду за кордон із кінцем 1870 р.

Поміж написанням першої та другої дисертації Михайло Петрович склав і „магістерський іспит” р. 1867 при Одеському Університеті: дня 11/XII з усесвітньої історії / 5 питань за жеребком /, 15/XII з російської історії / 4 питання /, 19/XII – з політичної економії / 2 питання /: поміж 15 і 19/XII зробив у присутності декана історико-філологічного факультету дві писані відповіді.¹⁾

Працю „Вопросѣ обѣ историческомѣ значеніи римской имперіи и Тацитѣ” Михайло Петрович публічно боронив р. 1870, дня 11 лютого / через 10 день після публічної оборони дисертації на магістра російської історії В.Б.

Антоновичем на тему: „Послѣднія времена казачества на правой сторонѣ Днѣпра”, Київ 1869 р./ Офіційними опонентами в М.П. були: проф. Більбасов Василь Олексієвич / усесвітня – середня й нова історія / і проф. Модестов Василь Іванович / римська література /. Магістром усесвітньої історії М.П-а затверджено 6. III 1870, а 25/IX обрано на посаду штатного доцента, при чім він отримав перед тим / 24/VII 1870 / закордонний виряд із науковою метою на кошти університету.²⁾

З праць Драгоманова з римської історії я мав до розпорядимости лише його магістерську дисертацію. Щодо його праці про цисаря Тиберія, то про неї рецензент проф. Більбасов каже: „Питання про імператора Тиберія піднято в нашій історичній літературі п. Драгомановим; він був перший і до останнього часу єдиний виразник того погляду на Тиберія, що його представником у Німеччині був р. 1863 відомий публіцист Ад. Штар, який хотів довести, що Тиберій був „im tiefsten Innern eine edle Natur”³⁾ Проф. Більбасов, очевидно, не поділяв такого погляду, однак певніше про це не висловився. Як відомо, відношення до Тиберія в сучасній науці не таке гостро негативне, як було під впливом німецької науки в 60–70 рр. минулого століття. Рецензія Більбасова офіційна, вона ставиться взагалі позитивно до всіх праць Драгоманова, написаних до 1869 р. Однак, перша зустріч книжки Драгоманова про Тиберія з боку російської науки була неприхильна. Майбутній офіційний опонент Драгоманова проф. Модестов, що був тоді в Казанському університеті / до Києва переведений р. 1869 /, обвинуватив Драгоманова в відсутности наукових метод і навіть плягіаторстві⁴⁾. Однак ці обвинувачення були несправедливі й передчасні і скорше можуть свідчити про деяку інертність російської науки, яка в особі свого представника п. Модестова не могла уявити собі можливости висновків і поглядів, вироблених через цілком самостійний дослід джерел. М. Драгоманів, принаймі, у своїй автобіографії пише одверто: „Дисертацію свою я боронив у початку 1864 р. Вона зробила на публіку і на професорів доволі чудне вражінє. В ній я, зовсім не знаючи новіщої заграничної літератури по справі, на основі одних класиків / підкр. мої – Хв. С. /, набрав на думку, що імперія римська не була зовсім упадком римського світа після республіки, а була свого роду прогресом, коли не політично, то соціально і культурно”. / М. Павлик. М Драгоманов, его юбилей, смерть, автобіографія... Львів, 1869, ст. 342 /. Модестов закидає Драгоманову незнання праці Сіверса⁵⁾, але Драгоманів не міг її дістати 1869 р., бо вона була видана додатком до акту гамбургської реальної школи. На рідкість цієї книги вказує й той факт, що другий рецензент Драгоманова – Василєвський / КМНПр. 1864, ч. 2 – стаття про Меріваля / помилково зве Сіверса – Штруве, хоч стаття була написана за кордоном⁶⁾. Рецензії російських учених мали той вплив, що Драгоманів ще глибше розібрав поставлене ним питання в окремії /магістерській/ дисертації. „Безліч друкованих і усних рецензій брошури / „Імп. Тиберій” / переконали нас у потребі попереднього історико-теоретичного огляду питання про історичне

значіння римської імперії. В нас так далеко закорінені традиційна уклінність перед Тацитом, такий сильний вплив найбільш пристрасної в цьому питанні німецької науки, такий, нарешті, мало відомі бодай і окремі спроби у французькій і англійській літературі менш негативного відношення до римської імперії – що кожна подібна спроба в нас здається або чудним оригінальством, або хваленням деспотизму, а в усякому разі повстанням проти науковості” /К. У. Изв. 1869, VII, ст. 13, нот. 1/. В цих словах подані мотиви, за якими Драгоманів питанню про значіння римської імперії присвятив свою магістерську дисертацію, до розгляду якої тепер і звернемося.

Після короткого вводу /ст. 1 – 5/ в першій главі: Загально-поширені думки про історичне значіння римської імперії, Драгоманів розглядає праці Т. Момзена та Г. Вебера, останнього як найбільш типового у справі загально-поширених поглядів ⁷⁾. Подавши негативне відношення особливо Вебера до римської імперії, Драгоманів у другій главі під титулом: Стародумство римських письменників, подає погляди самих римських клясиків на різні доби римської історії й констатує нахид їх симпатій до старшої доби. Ці погляди пояснюються своєрідною „філософією історії”, с.т., оцінкою сучасного й минулого, яку робили стародавні письменники. Вихідною точкою цього оціну є моральний ідеал, який зявився в людей, як тільки вони вийшли з первісного стану. У відношенні поміж ідеалом і дійсністю Драгоманів знаходить три можливості: або ідеал /ідеальний порядок, установи, звичаї, тощо/ був колись за часів предків, чи десь на краю світа /”Золотий вік”, „Блаженні Гіпербореї”, „Атлантида”/, або його неможливо здійснити в людському житті, або, нарешті – третя можливість: поступневе удоскональнювання життя, яке підводиться під теорію прогресу. Старинні письменники базували свій історичний світогляд на двох перших можливостях: ідеал десь далеко в часі та просторі, або ідеалові немає місця на землі і в людському житті; звідтіль їх часто безнадійний погляд на сучасне, ідеалізація минулого, їх с т а р о д у м с т в о, песимізм, гуманна мізантропія /КУИЗв. 1869, II, ст. 36/. Що ж до ідеї поступу, то у стародавніх не було в тямці цієї ідеї; „вони також мало визнавали й закономірність у історичних явищах, мало звертали уваги на внутрішні соціально-політичні причини, мало були спроможні зрозуміти орагнічність зросту в установах і взагалі в житті народу і звязок поміж собою різних діб історії одного народу” /там-таки/. Далі – такі ідеї, як помста богів, роля Долі в житті людей, відношення до розкоші і в звязку з цим ідеалізація побуту варварів, характеристика доби, іноді, на основі скандальної хроніки великого міста й т.п. явища були мотивами в оцінці історичних подій із боку римських /і грецьких/ письменників. Іноді висловлюється, напр., незадоволення браком воєнного духа часів імперії, або зрівняння у правах населення й ін. /КУИЗв. 1869, III, ст. 26/.

Навівши думки на основі чисельних цитат із грецької й римської літератури, Драгоманів констатує: те, що античні римські історики вважали

за правильне під впливом упередливих ідей свого часу знайшло собі місце майже цілковито і в працях модерних європейських історичних письменників, як Вебер і ин. /там-таки, ст. 25/. Тому, перша вимога Драгоманова: твори античних письменників повинні підлягати такій самій критиці, як і твори модерних історичних письменників, бо ж „римський нарід, такий самий європейський нарід, як і нові; із усіх старих народів історія Риму має найбільше схожостей із історією нових європейських народів, і тому римську історію слід розглядати цілком на основі тих самих метод, що й нову” /там-таки, ст. 29/.

Далі Драгоманів розглядає в окремих великих главах думки нехлясичних письменників, що висловлювали свої погляди на значіння римської імперії, й наводить ці думки в таких групах:

I. К а т о л и ц ь к і /або християнські/ п и с ь м е н н и к и: Августин, Орозій, Сальвіан, Григорій Турський, Прокопій Кесарійський, Проспер Аквітанський, Віктор Вітенський, Боссюет, Шатобріан, Лямене й ин. Католицькі письменники, починаючи з найранішого середньовіччя, негативно ставились до доби римської імперії, осуджуючи її звичайно за поганізм, за зіпсуття моральності й т.д. Одначе, констатує Драгоманів, у свої міркуваннях щодо моральності римлян у добу імперії католицькі письменники послуговуються „думками самих таки античних письменників, с.т. поганських, напр. Августин, говорячи про початок занепаду римської республіки, висловлюється, що вона „ex pulcherrima atque optima possima atque flagitiosissima facta est”, але ж це слова – Саллюстія /КУИЗв. 1869, ч. 3, ст. 41, пом. 3/.

Такими самими античними очима дивляться християнські письменники на варварські народи, ідеалізуючи їх, як протилежність до „зіпсованих” римлян і, крім того, очевидно знаходячи в них менше опору для поширу Христової віри, ніж у римлян із їх цивілізацією. Деякі християнські письменники, висловлюючись негативно про римську імперію, іноді мимоволі подають і думки, які можуть придатися для позитивного вирішення справи. Напр., Орозій висловлюється: „Римська держава потрібна була для того, щоб ученики Христа могли розійтись та проповідувати по всіх країнах, через те, що римські громадяни скрізь мали забезпечену свободу серед римлян”⁸⁾. В останніх словах Орозія про свободу римських громадян, яка за часів імперії поширювалась не лише на природніх римлян, а й на провінціалів, на весь простір римських володінь, - міститься позитивний присуд великої ваги, бо не скоро Європа після впадку римської імперії дійшла до такої свободи громадянина.

II. П о л і т и ч н і л і б е р а л и т а г е р м а н о ф і л и: Макіявеллі, Отман, Монтеске, Гегель, Льоран, Фр. Шлегель, Шерр, Маколей, Гізо й ин. Драгоманів констатує, що на утворення думок і цієї категорії політичних письменників зазначені раніше погляди клясичних та християнських авторів мали вплив. Так, напр., щодо Макіявеллі, то близькість його до античних ідей відчувається на кожному кроці /КУИЗв. 1869, ч.5, ст. 37/. Одначе Макіявеллі,

відносячись негативно до римської імперії, цілком зігнував питання про відношення римської держави-міста до населення, яке йому було підлегле. „Держава”, каже Драгоманів, „може бути побудована на основах свободи, але цією свободою може користуватись лише незначна меншість населення, підлеглого державній владі; і, таким чином, влада, обмежена перед упривілегованим шаром, - перед усією землею і всім її населенням може бути як найабсолютніша, як найдеспотичніша”⁹⁾. Супроти не тільки провінціалів, а й італійських союзників така сама була римська державна влада за доби республіки, і це довело до громадянських воєн і потім до утворення принципату.

Щодо Монтеке, то він поставив добу римської імперії поміж симпатичним йому республіканським періодом і монархією готів, які, на думку Монтеке, „завоювавши римську імперію, заснували монархію та свободу”. „Звичайно”, каже Драгоманів, „римська імперія з такого погляду не могла бути трактована лібералом XVIII в. инакше, як із глибоким призириством і ненавистю” /там-таки, ст. 58-59/.

Розглянувши думки цієї категорії письменників, Драгоманів у позитивних рисах визначає участь античності в виробі нових державних установ і ідей у Європі й резюмує свій огляд такими словами: „Все сказане про участь клясичних узагалі й римських зокрема ідей і установ у новій Європі можливо звести до таких загальних тез: тривала суспільність і політична свобода є результат цивілізації, а зовсім не варварства; тому освідомлені, й через те лише міцні основи суспільного ладу та свободи в новій Європі випливають більше з решток античної цивілізації й виростого на її основах розумового руху XV – XVIII ст., ніж із старо-германських основ”. „У момент формування новоевропейських суспільств цивілізацію репрезентував римський народ, тому йому ми повинні віддати повагу і приписати головну вкладку в життя їх тих основ, без яких не може бути ні морального, ні суспільного добробуту” /КУИЗв. ч.7, ст. 8-9/.

У звязку з ідеями германофілів, Драгоманів висловився і про „місії народів”, розподіл народів на історичних шаблях – негативно, а зате прихилиється до думки, що кожний нарід переживає подібні поміж собою стадії розвитку, і германці, затоплюючи римську імперію, зовсім не стояли на вищому шаблі, навпаки – знаходились у такій стадії розвитку, в якій римляни були на початку своєї історії, за доби королів. Також знайшов місце в помітках і осуд Драгомановим польського месіанства й московського славянофільства, як виявів гегеліянства у славян.

III. Письменники й учені, що висловили позитивне відношення до римської імперії: Рутілій Нумантійський, Пруденцій, Данте, Вольтер, Гіббон, Буленвілле, Дюбо, аб. Сієз, Монльоз Жоффруа, Нібур, Моммзен, Дюбуа, Гюшан, Наполеон III, і зокрема Ам. Т’єрі та Меріваль.

Шукаючи причини перемены відношення до римської імперії на позитивне у творах письменників XIX в., Драгоманів слідом за Ам. Т’єрі,

вбачає цю причину в одній із найсвітліших особливостей ХІХ в. „Наш вік”, пише він, „є вік національностей, - вік об'єднання Італії, Німеччини, але він уодночас – спадкоємець віків гуманізму й деклярації прав людини. Коли вдивимось у самі вимоги, перевороти в ім'я національностей, то побачимо, що ті вимоги й рухи мають силу і співчуття світу, де питання національності є рівночасно й питанням культури та прав людини. Наш вік є віком національних об'єднань, але він є й віком величезних міжнародних промислових підприємств, міжнародних вистав, учених конгресів і т.п. космополітичних починань. Ось чому лише в наш вік історик слідом за Пруденцієм, Рутілієм та Данте симпатично повертається до цісарського Риму, й зза похмурих фігур Нерона, Доміціана, Каракалли вбачає „Рим – спільну батьківщину” - /”Roma – communis patria”, “Roma – caput totius generis humani” - доби імперії, замість: „populus Romanus dominus” – республіканських часів/, а іноді в самих цих фігурах – новий образ людини, про який не мали розуміння старі римляни” /КУИЗв. 1869, ч.9, ст.43/.

У зв'язку з питанням про вплив римських ідей, остаточно вироблених, напр., у праві за доби цісарства, на ідеї доби Відродження. Драгоманів констатує, що ті письменники, які ставились позитивно до римської імперії, ставились позитивно й до Візантії, що була занедбана німецькою тодішньою наукою. Візантія, висилаючи своїх учених у Зах. Європу, перед самим своїм упадком під ударами турків, була безпосереднім містком, перекинутим від античної цивілізації до часів Відродження й гуманізму. У зв'язку з історичним значінням Візантії, Драгоманів, під впливом Ам. Т'єрі й Меріваля, формулює такі загальні тези історичної науки: а/ історію народу треба розглядати з державно-національного боку і з боку соціально-культурно-людського; б/ занепад із одного боку не лише не завсіди тягне за собою занепад і з другого, але часто зумовлює собою прогрес із другого боку; в/ прогрес цивілізованого народу не припиняється, поки нарід не поставлений в умови, рівні фізичній смерті через фізичні лихоліття, чи завойовання – хоч цей прогрес може загальмовуватись, бувати не всебічним /КУИЗв. 1869, ч.9, ст. 40/.

Розвиваючи у зв'язку з цим свій погляд на доби т.зв. розквіту й занепаду в історичному житті народів, Драгоманів проводить думку, що під добою розквіту часто розуміють добу політичної або воєнної могутності цього чи того народу, що зовсім не може свідчити і про розквіт цивілізації; навпаки, в добах, неславних назверніми вчинками, часто відбуваються глибокі внутрішні процеси виховання загалу та поширу цивілізації поміж масами населення, яке складається з різноманітних націй у великих державах /КУИЗв. 1869, ч.10. і даль./.

Велике значіння Риму бачить Драгоманів у тому, що він, „зберігши межі, завойовані в національно-політичну добу, зберігши політичну ціпкість цієї доби, наповнив ці границі не римським, а всесвітньо-людським духом. У цій одмові від національних традицій і духу полягає не лише всесвітньо-історичне /для майбутнього/ значіння Риму, але й єдине спасіння римського народу, як національності й держави”¹⁰⁾.

В останній частині своєї праці Драгоманів збирає висновки й ділить питання на три частини: 1. відносини до римської республіки, 2. значіння римської імперії і 3. роля варварського знаходу. Основний оцін римській республіці подає він словами Орозія, які взяв за епіграф для всієї своєї праці: „Що було щасливіше за ті часи, говорили ці люди” /= оборонці республіканської доби/, каже Орозій, „коли в Римі світкували тріумфи, славні перемоги, багаті здобичі, знамениті помпи, коли перед колісницею ведено великих царів і довгими рядами переможені народи. Цим людям я відповім коротко:...нехай вони подумують, що той час, про який вони говорять, повинен бути віднесений не до одного лише міста, а до цілого всесвіту. І вийде, що чим щасливіші були перемоги для Риму, тим нещасливіші вони були для всього, що навколо Риму”¹¹⁾.

Таким чином, основою для оцінки Драгомановим різних діб римської історії – це є те положення народних мас поодиноких народів, а не панівного міста. Тому історична роля римської республіки лише „назверхне об'єднання цивілізованого світу, зовнішнє відкриття заходу Європи – від Адріатики до Атлантичного океану й від Сардинії до Британії – для гелленсько-східньої цивілізації” /КУИЗв. ч.11, ст.24/.

Що ж до значіння римського цісарства, то саме йому належить „внутрішнє об'єднання цього світу, юридичне й моральне, й пошир цивілізації на Заході”. „Римська імперія – це державний союз народів” /КУИЗв. 1869, ч.11, ст. 24-25/.

Справі відношення варварів до античного світу за доби нападів на Рим і раннього середньовіччя, і в зв'язку з цим і значінню нових народів, що прийшли на зміну римському цісарству – Драгоманів присвячує наприкінці своєї праці особливу увагу й наперекір противникам римської імперії /католицькі письменники, політичні ліберали й германофіли/ доводить, що: 1. варвари не спричинились до морального відродження історичного світу й не могли до нього спричинитись; відродження тільки тоді почалось, коли згадано забуті за середньовіччя ідеї, поширені за римського цісарства, й відродження було, таким чином, продовження, після перерви, античних традицій; 2. неможливо приписувати варварам підтрим і пошир християнства, бо християнство було вже поширене в межах римської імперії до варварського впаду; 3. не можливо приписувати варварам знищення рабства, бо рабство було вже ослаблене законодавством римської імперії, релігією та економічним розвитком імперії, а варварство, на початку тільки підсилювало було рабство; 4. варвари не піднесли і становища жінки, бо жінка вже за цісарства займає поважне місце, а рабство, навпаки, це становище принижує; 5. варварам приписували роздріб усесвітньої римської імперії, що поклато початок розвиткові національностей; одначе, римське цісарство саме стреміло до того, хоч і бажало зберегти потрібну міру союзу й єдності країв освіченого світу; розглядаючи положення окремих країв і народів римського цісарства після нападу варварів, Драгоманів констатує, що положення ні

одного краю, ні одного народу, не поліпшилося; б. варварам приписують утворення представницьких зібрань, які нібито є утвором уже неантичних народів; однак, доводить Драгоманів, у римській імперії вони були і при тім різностанові, а не лише, як у середньовіччі – феодальні.

Впад варварів узагалі не додав ні одної ясної риси до того, позитивного, що було в римській імперії, а зате підсилив негативні риси її, як: рабство, перевага військового елемента в державі, змішання області віри й держави /перевага церкви над державою в середньовіччі/. Єдине, що було ослаблене варварами, це – урядова централізація, але при цьому знищена була всяка тінь державного порядку, а гніт влади над особою не ослаб ні у принципі, ні в його прикладенні, а придбав лише дрібніший феодальний характер /КУИЗв. 1869, ч.11, ст. 24 і даль./.

Такий короткий зміст основної праці М. Драгоманова з поля римської історії. Він одним із перших істориків Риму підкреслив потребу студій соціальної й економічної історії, а також історії адміністрації й місцевої, й центральної. Уже після Драгоманова наука зробила поступ у цьому напрямі, коли під кінець ХІХ ст. побільшились джерела документальної римської історії: знахідки римських і грецьких написів, папірусів та решток матеріальної культури.

Щодо методи досліду, то ні одної думки Драгоманів не подав, не обгрунтувавши її або на безпосередньому вивченні римських і грецьких письменників, або відповідної всесвітньої літератури. Зокрема вражає сила цитат із античних письменників, яких Драгоманів знав досконально, бо, як каже у своїх споминах /М. Драгоманів. Два учителі. Спомини. Львів, 1902/, ще в гімназії разом із товаришами зацікавився античними письменниками й перечитав силу латинських авторів, так що в університеті „полтавці” мало вже могли нового навчитися на викладах університетських гіманістів.

Щодо численности обговорених праць і авторів, і античних, і нових, і щодо важности своєї теми, дисертація М. Драгоманова, помимо свого спеціального інтересу, як наукової праці з поля римської історії, може, крім того, бути своєрідним практичним вступом до всесвітньої історії взагалі. Позитивно вирішене нами питання про римську імперію зв'язує античність із сучасністю в систематичному, логічному і правдивому ході всесвітньої історії, для якої римська імперія змістовна, істотна й необхідна стадія.

Наперекір російським ученим, які були під неперможним впливом німецької науки, Драгоманів схиляється на бік дослідів французьких і особливо англійських, і його уваги з цього боку мають значіння й тепер.

Своїми працями з поля римської історії Драгоманів поклав міцну підвалину і для своєї пізнішої діяльності політичного письменника, пробудника українського народу. Його політичні праці можуть і повинні бути тепер предметом семінарних студій молодого покоління, яке тільки цим шляхом може пересвідчитись у поважній ролі праць Драгоманова над римською історією в виробі його загально-політичного світогляду.

З другого боку, при нашій бідности на лектуру з усесвітньої історії – варто видати ці праці Драгоманова в перекладі на українську мову з відповідними примітками з новішої літератури. Його студії взагалі й до цього часу не втратили свого наукового значіння, й то тим більше їх читали б тепер, що розглянуті Драгомановим питання, як боротьба варварства з античною цивілізацією, відношення центру до провінцій, національна справа, своєрідний союз народів у римській імперії, є актуальні, коли їх прикласти до сучасности.

Реферат на Драгоманівському святі Інституту, 19.XII.1925 р.

ПРИМІТКИ

1. Всі відповіді М.П. Драгоманова признані факультетом „весьма удовлетворительными”, див. Протокол Ради Ун. Св. Волод. 6/III 1870/ затвердження М.П. в титулі магістра всесвітньої історії/ - КУИЗв. 1870, V, ст. 51-52.

2. Див. Протокол Ради Ун. Св. Волод. з 20/III 1870/ постанова Ради про бажаність виряду, див./ - КУИЗв. 1870, VI, ст. 2, з 24/IV 1870 р. / голосування щодо виряду: 22 – за, 6 – проти КУИЗв. 1870, VII, ст. 13, з 28/VIII 1870 р./ повідомлення Київської Учбової Округи про „найвищий дозвіл” дня 24/VII заграничного виряду, див. КУИЗв. 1870, X, ст. 11, з 25/IX / голосування на штатного доцента: 22 – за, 10 – проти / КУИЗв. 1870, XI, ст. 14.

3. *Ad. Stahr, Tiberius, Berlin, 1863* - КУИЗв. 1870, X, ст. 1-5.

4. Закінчуючи свою монографію „Тацитъ и его сочиненія”, СПб. 1864, п. М о д е с т о в написав: „Относительно послѣдней книги /Императоръ Тиберій г. Драгоманова, Киевъ 1864/, нужно замѣтить, что авторъ ея поступилъ неблагооразумно, не указавъ на источники, откуда онъ почерпнулъ свои идеи о Тацитѣ и Тиберіи... Книга эта, написанная довольно талантливимъ молодымъ ученымъ, заключаетъ въ себѣ, кромѣ п л а г і а т а, другой существенный недостатокъ – отсутствіе ученыхъ пріемовъ. Авторъ ея изучаетъ Шампани вмѣсто Тацита, Светонія и Діона Кассія и приводитъ Тацита по переводу Кроненберга, за которымъ значенія вульгата никѣмъ еще не признано. А называть такъ легко Тацита риторомъ, т.е. повторять то, что сказалъ Сиверсъ /*Sievers, Tacitus und Tiberius, Hamburg, 1850*/, и повторять, не указывая на источникъ, - это нѣчто больше, чѣмъ п л а г і а т ъ и отсутствіе ученыхъ пріемовъ” – ст. 204, пом. 1.

5. Див. пом.1.

6. КУИЗв. 1869, XI, ст. 7, пом. 1. – Працю Сиверса, з думками якого зійшовся Драгоманов, видано пізніше під титулом: „*Sievers, “Studien zur Geschichte römischen Keiserteit”, Berlin 1870*. Не втратила свого значіння й до цього часу. Проф. Ю. Кулаковський зве її „великолѣпною критическою работою” /Исторія Византіи, т. 1², Київ, 1913, ст. XII/.

7. *Th. Mommsen, Römische Geschichte, III t. /bis zum Schlächt bei Thapsus/ 1864 – 1866, vierte Aüflage; Georg Weber, Allegemeine Weltgeschichte, III том, I*

– II *Asteil*; IV Band, I – II Abteil, *Römische Geschichte*, 1861 – 1864. – КУИЗв. 1869, II, ст. 6.

8. КУИЗв. 1869, III, ст. 47 – Драгоманов зокрема далі підкреслює цю свободу в римській імперії й особливо зупиняється на волі шкільного навчання: „В школі навчання в римській імперії не було регламентовано урядом. Воно було свободне і знаходилося в руках приватних реторів і філософів. Що аж Веспасіян установив учителів на платні, із них найславніший був Квінтіліян. У школах давали учням такі теми, як „благородство тираноббивства” – КУИЗв. 1869, ч. 10, ст. 18 – чи не це місце саме використали проти Драгоманова його „учені рецензенти”, які „навіть якимось витолкували було місце в моїй книзі в смислі похвали царевбивства”. – пор. М. Павлик, Автобіографія, ст. 347.

9. КУИЗв. 1869, ч.5, ст. 43 – Це в справі політичній; що ж до культурности за часів республіки, то Драгоманів пише: „маси римського народу залишились до кінця республіки у стані глибокої темряви, з чисто селянським світоглядом, повним усякого роду забобонів. Вищі ж класи довго мали лише релігійну освіту”. Далі яскраві думки Драгоманова щодо потреби як модливо широкої освіти саме для демократичного устрою і приводить приклад із історії Атен, де від часів Сольона влаштовували публічні читання, вистави політичних трагедій і комедій, давали широку свободу навчання і т.д. – КУИЗв. 1869, ч. 11, ст. 14 – 15.

10. Цю думку про відмову Риму від своїх національних традицій, розуміючи також і відмову від традиційного поневолювання народів за часів республіки, розвиває Драгоманів у своїй праці з особливим натиском. „Національні форми побуту й цивілізації”, каже він, „часто що блискучіші для одного часу, то більше гнетуть другий, то більше утруднюють вихід із них: так навіть Грецію душили звички автономізму й перекази філософічних шкіл, так Індію придавлював багатий розвиток мітології, догматики й поезії. Щодо Риму, то історія його в останній час саме й позначається крайнім знехтуванням вузько-національних форм та ідей. Римська держава останнього часу виявляє не одну національність, а союз народів і обмін цивілізацій” і т.д. – КУИЗв. 1869, ч. 10, ст. 37.

11. *“Quam feliciter Roma vincit, tam infeliciter quicquid extra Roman est, vincitur”*.

Джерела та література

1. Верба І. Рання праця О. Оглобліна про Михайла Драгоманова // Пам'ять століть . – 1996. – № 2. – С. 56-61.
2. Посилання на публікацію див.: Слюсаренко Хв. Студії М. Драгоманова з історії Риму. – Б.м. і б.р. – С. 243.
3. Драгоманов М. Очерк историографии Древней Греции // Университетские известия. – 1868. – № 1.
4. Драгоманов М. Палатинский холм в Риме по раскопкам (1847–1872) // Журнал Министерства народного просвещения. – 1874. – Ч. CLXVIX. – С. 221-259.
5. Передрукована у: Драгоманов М. Вибране. – К.: Либідь, 1991. – С. 60-83. (з текстологічними коментарями)

6. Историография античной истории / Под ред. В.И. Кузицина. – М., 1980. – 415 с.; Машкин Н.А. История древнего Рима. – М., 1949. – 736 с.; Фролов Э.Д. Русская наука об античности: историографические очерки. – СПб, 1999. – 544 с.; Бильбасов В.А. Римъ и Византия въ Кіевъ // Исторические монографіи. – Т.5. – С-Петербургъ, 1905. – С.169-210.; Ставнюк В.В. Роль античних студій у формуванні історико-філософських поглядів М. Драгоманова // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 48-51.; Ігнат'єва А. Судження римських істориків про імперію та імператорську владу в оцінці М.П. Драгоманова // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць. – Харків: ХНУ імені В.Н Каразіна, 2007. – С. 185-193.
7. Фролов Э.Д. Русская наука об античности: историографические очерки. – СПб, 1999. – 544 с.
8. Лотоцький О. Сторінки минулого. – Т. 2. – Варшава, 1932. – 490 с.

Summary

The article is devoted to the researches of ancient history of the famous Ukrainian historian of the second half of XIX century – Michail Drahomanov that are in ukrainian historical science in the article of ukrainian historian F. Slusarenko.